

YAZILI ÖZBEK EDEBİYATI*

Aziz Merhan

Öz

Yazılı Özbek edebiyatı klasik ve yeni olmak üzere iki ana bölüme ayrılmaktadır. Klasik edebiyat Çağatay ve hanlıklar devri edebiyatlarından oluşurken yeni edebiyat 19. yüzyılın sonundan 1910 yılına kadar devam eden geçiş döneminden sonra cedit (yenilik), Sovyetler devri ve 1991 yılından günümüze kadar olan bağımsızlık devri edebiyatlarını kapsamaktadır. Bu tasnif, Özbek filologları tarafından benimsenen sınıflandırmayla örtüşmektedir.

Anahtar Sözcükler

*Yazılı Özbek edebiyatı, Özbek edebiyatı, Edebiyat, Orta Asya
Written Uzbek Literature*

Abstract

Written Uzbek literature is divided into two main categories as classic and new. Classic literature is composed of the literature of Chagatay and Khanates period whereas the new literature consists of the literary works during the innovation period and Soviet Union period after the transition period that started at the end of the 19th century and continued until 1910 and the literary works of the independence period that began in 1991 and continues until today. This classification is the same with the one adopted by Uzbek philologists.

Key Words

Written Uzbek literature, Uzbek literature, Literature, Central Asia

Giriş

Sovyetler Birliğinin kuruluşunu izleyen yıllarda yazılmaya başlayan Özbek edebiyatı tarihi, nedeni ister siyasal bir amaç için Türkleri parçalama ister yeni uluslar yaratma düşüncesi olsun ortaya çıkan durum artık bir realite olup, bağımsızlığını elde etmiş Özbekistan için vazgeçilmez bir miras olmuştur.

Bu edebiyat tarihinin yazılı edebiyat sınıflandırması, siyasal ve tarihsel değişiklikler doğrultusunda yapıldığından günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Özbek edebiyat tarihçilerinin araştırma ve düşünceleri temelinde biçimlenen bu sınıflandırmanın Çağatay edebiyatını yirminci yüzyılın başına kadar getiren görüşün yerini alması artık kaçınılmazdır.

Özbek edebiyatı da, Türk edebiyatında Osmanlı ve Tanzimatla birlikte başlayan Yeni Türk edebiyatı sınıflandırmasına benzeyen bir görüntü sergilemektedir. Bundan dolayı, yazılı Özbek edebiyatı da klasik ve yeni edebiyat olmak üzere iki ana bölüm doğrultusunda incelenmeli ve değerlendirilmelidir.

Klasik Özbek Edebiyatı

Klasik Özbek edebiyatı, Divânü Lugâti't-Türk, Kutadgu Bilig, 'Atabetü'l-Hakayık gibi eserleri kapsayan Karahanlı (11-13. yüzyıl) edebiyatı ve Türk lehçelerinin doğu grubunu oluşturan Karahanlı Türkçesi ile güneybatı grubundaki Oğuz Türkçesi ve kuzeybatı kanadı kabul edilen Kıpçak Türkçesinin kaynaşması sonucunda ortaya çıkan Harezmi Türkçesi (Ata 2002:12) ile yazılan Nasirüddin Rabguzî'nin Kısasü'l-Enbiyâsı, Kerderli Mahmud'un Nehcü'l-Ferâidisi, İslâm'ın Mu'înü'l-Mürîdi, Kutb'un Hüsrev ü Şirin mesnevisi, Seyf-i Serâyî'nin Gülistan çevirisi, Harezmi'nin Muhabbetnâmesi gibi eserlerin oluşturduğu Harezmi (14. yüzyıl) edebiyatını izleyen ve bu edebiyatların dili

*Bu çalışma sonuçlanmış TÜBİTAK (SOBAG) destekli projemden yararlanılarak hazırlanmıştır.

üzerinde gelişen Çağatay edebiyatı ile hanlıklar devri Özbek edebiyatını içine alan bir edebiyattır.

Çağatay Edebiyatı

Adını Moğol-Tatar hakanı Cengiz Han'ın (1155-1227) ikinci oğlundan alan Çağatay¹ edebiyatı farklı unsurların sentezi sonucunda ortaya çıkmış yüksek kültürün edebî ürünlerini içermektedir. Başlangıcı ile yerini yeni edebiyatlara bıraktığı zaman konusunda görüş birliği bulunmamaktadır. Fuat Köprülü'ye (1890-1966) göre (1945:270-323) 13. yüzyılda başlayıp 19. yüzyıla kadar devam eden edebiyat iken Samoyloviç'in (1880-1938) lehçe farklarını dikkate alarak Çağatay adını 15. yüzyıldan 20. yüzyılın başına dek süren Orta Asya Edebî Türkçesi olarak kabul eden görüşüne dayanan Eckmann'a (1905-1971) göre (1964:305) bu edebiyat 15. yüzyılın başından Rus devrimine değin sürmüştür. Bu görüşlerden ve genel kanıdan hareketle Çağataycanın genelde Orta Asya'daki edebiyat ve kültür dili olarak 14. yüzyılda ortaya çıkıp Çarlık Rusyasının bölgeyi işgal ettiği 19. yüzyılın ikinci yarısına değin devam eden dil için kullanıldığı görülmektedir. Ancak 16. yüzyılın hemen başında büyük Timur impartorluğu yıkılırken yerine göçebe Özbek kabilelerinin geldiği, Maverainnehir ve Horasan'da üstünlük kurdukları hususu gözden uzak tutulmaktadır. Bölgedeki güç değişikliğinin yazı diline yansması göz ardı edilemez. Aslında Çağatay edebiyatı altın çağını 15. yüzyılda Timurluların hakimiyeti döneminde Ali Şir Nevâyi'nin (1441-1501) eserleriyle yaşar. Özellikle Şahrüh (hük. 1407-1447) ve Hüseyin Baykara (hük. 1469-1506) devirlerinde Herat (Afganistan'ın kuzeyinde) başkentiyle Horasan, Şahrüh'un büyük oğlu Uluğbek (hük. 1409-1449) devrinde Semerkant başkentiyle Maverainnehir bölgelerinde kültür, sanat ve edebiyat gelişme gösterir. Başta söz konusu iki bölge olmak üzere Kaşgar şehriden Hindistan, Kazan ve Osmanlı topraklarına kadar uzanan geniş alanda özellikle Nevâyi'nin etkisiyle Çağatay dilinde eserler kaleme alınır (Eckmann 1964:304). Bu görkemli dönemin edebî ürünleri Fars dili ve edebiyatının etkisindedir. Örneğin mutasavvıf şair Abdurrahmân Câmî'nin (1414-1492) yakın dostu Nevâyi Fars edebiyatına özgü hikâyeleri, imgeleri, motifleri ve diğer unsurları Çağatay şiirine taşımakla kalmayıp Fars dilini iyi bilen biri sıfatıyla bu dilde Fânî mahlasıyla altı bin beyitlik bir divan (Divân-i Fânî) ile *Risâle-i mu'ammâ* (Muamma risalesi) adlı bir risale geride bırakır.

Kısacası Çağatay edebiyatı, yukarıdaki görüşlerin aksine sadece 14.-16. yüzyıllarda ortaya konan edebî ürünlerin oluşturduğu edebiyat anlamındadır. Bu edebiyatın oluşum evresi olan 14. yüzyılda ve 15. yüzyılın ilk çeyreğinde Sekkâkî, Haydar Harezmi, Durbek, Lütfî, Hocendî, Yûsuf Emirî, Said Ahmed Mirza, Gedâî, Atayî ve Yakînî gibi temsilciler görülmektedir. Eserlerini hem Farsça hem de Türkçe kaleme alan bu şairler, Fars edebiyatındaki türlerin büyümesine kapıldıklarından hece ölçüsü ve dördlük şeklindeki Yesevî hikmetlerinin oluşturduğu şiir geleneğini edebiyat dışı ürünler diye telakki

¹ Çağatay sözcüğü Batıda, Hermann (Armin) Vámbéry'nin (1832-1913) Çağatay dili hakkında ilk kapsamlı bilgileri içeren *Çagataische Sprachstudien* (Leipzig 1867) adlı çalışmasıyla popülerlik kazanmıştır. Çağatay terimi 19. yüzyılın ikinci yarısında Rus şarkiyatçılar tarafından da benimsenmiş olmasına rağmen Sovyetler Birliğinin kurulmasından 1936 yılına kadar karşıdevrimci olarak görülmüş olup bu yıldan itibaren *eski Özbek dili* terimi kullanılmaya başlanmıştır. Bu dildeki edebiyat ise *Özbek klasik edebiyatı* veya *mümtaz edebiyat* olarak adlandırılmaktadır. *Eski Özbek dili* veya *eski Özbekçe* kullanımı Özbekistan'da günümüzde bile geçerliliğini korumaktadır.

ederler (Köprülü 1945:270-323).

Çağatay edebiyatının en sevilen şiir türleri gazel, kaside, mesnevi gibi Fars edebiyatında çokça görülen türlerden başka yine Fars edebiyatında karşımıza çıkan müstezat, kıta, muamma ve rubai türlerine rastlanmaktadır. Fars edebiyatında görülmeyen, ancak 15. yüzyılda Çağatay edebiyatında çok tercih edilen tuyuğ türünde de şiirler verilir. Cinaslara dayanan bu şiir türünün önemli temsilcileri Lütfî, Ebu Bekir Mirza, Sultan İskender Şirazî, Mir Sa'îd, Nevâyi, Babür ve Emir'dir (Eckmann 1964:311).

15. yüzyılın ilk çeyreğinde ayrıca düzyazı ve şiir karışımında üç münazara yazılır. İki kişinin diyaloguna dayanan simgesel anlamlı bu üç eser, Yûsuf Emirî'nin *Beng ve Çağır* (Esrar ve Şarap) eseri, Yakînî'nin *Ok ve yay münazarası* ile Ahmedî'nin, Eckmann'ın (1964:323-324) "telli çalgılar veya sazlar münazarası" diye adlandırdığı başlıksız münazarası ahlaki öğütler vermektedir. Ayrıca Hocendî'nin Letâfetnâmesi, Said Ahmed Mirza'nın Taaşûknâmesi ile Yûsuf Emirî'nin Dehnâmesi devrin önemli diğer eserleridir.

15. yüzyılın ikinci yarısında (1469-1506) Herat'ta hüküm süren Sultan Hüseyin Baykara bir yandan Hüseyinî mahlasıyla gazeller yazar, öte yandan sarayındaki sanatçıları ve bilim adamlarını destekler. Desteklediği şahsiyetlerden biri, edebiyatın değişik türlerinde yaklaşık 30 eser kaleme almış Ali Şir Nevâyi'dir. Çok yönlü çalışmasıyla Çağatay edebiyatına altın devrini yaşatan ve diğer Türk halklarının edebiyatlarına da güçlü etkisi olan Nevâyi'nin bir ciltte topladığı *Hazâyiniü'l-meânî* (Anlamaların hazineleri) adlı dört divanı olup bunlara, yazıldığı yıllar dikkate alınarak çocukluk dönemi şiirlerine *Garâibü's-sıgar* (Çocukluk döneminin gariplikleri), gençlik şiirlerine *Nevâdirü's-şebâb* (Gençlik döneminin bulunmazlıkları), orta yaş dönemindeki şiirlerine *Bedâyüü'l-vasat* (Ortayaşlılık döneminin yenilikleri) ve yaşlılıkta yazdıklarına *Fevâyidü'l-kiber* (Yaşlılık döneminin faydaları) adlarını verir. Çağatay edebiyatında hiçbir şair onun kadar bunca değişik tür ve şekilde eser kaleme alamaz. Can dostu Abdurrahmân Câmî ile sohbetinden sonra Genceli Nizamî (öl. 1209) ve Emir Hüsrev Dehlevî (öl. 1325) etkisinde beş mesneviden (Hayretü'l-Ebrâr, Ferhad ve Şirin, Leyla ve Mecnun, Seb'a-yi Seyyâre, Sedd-i İskenderî) oluşan hamsesini yazar. Onun çok yönlülüğünün sadece şiirle sınırlı kalmadığını gösteren en iyi örnek Türk edebiyatındaki ilk antoloji (tezkire) olan *Mecâlisü'n-nefâis* (Nefisler meclisi) adlı düzyazı eseridir. Bundan başka aruz ölçüsü hakkındaki *Mizânü'l-evzân* (Ölçülerin terazisi), Türk ve Fars dillerini karşılaştırdığı *Muhâkemetü'l-lugateyn* (İki dilin karşılaştırılması) ile ahlak ve toplum yapısı hakkındaki *Mahbûbü'l-kulûb* (Kalplerin sevgilisi) eserleri de dikkate değerdir. Özgün çalışmalar dışında Fars edebiyatının önde gelen eserleri, özellikle Abdurrahmân Câmî'nin eserlerini Çağatay diline çevirir veya onlara nazireler yazar. Bunlardan Fars, Hint ve Türk mutasavvıfların biyografilerini içeren *Nesâimü'l-muhabbet min şema'imi'l-fütüvve* (Cömertlik aromalarından aşk esintileri) adlı naziresi ile mutasavvıf Fars şairi Feridüddin Attar'ın (öl. 1220) *Mantku't-tayr* (Kuş sohbetleri) adlı eserinin çevirisi olan *Lisânü't-tayr* (Kuş dili) yapıtları en başta gelenleridir.

Maveraünnehir ve Horasan bölgelerinde Özbek hakimiyeti 16. yüzyılın hemen başında Şeybanilerin fethiyle başlar. Bu fetihle, aynı yüzyıl içinde Avrupalıların yeni ticaret yollarını bulması ve İpek yolunun eski değerini

yitirmesi sonucunda ortaya çıkan ekonomik sıkıntılar etkilidir. Özbek hakimiyeti, edebiyatta Muhammad Salih'in (1455-1535) lirik şiirleri dışında *Şeybânînâme* adlı tarihsel eser ve Ubeydullah Han'ın (1480-1539) Ubeydî, Ubeydullah ve Kul Ubeydî mahlaslarıyla verdiği eserleriyle varlığını gösterir. Diğer yandan bu fetih, Timurlulardan Zahirüddin Muhammad Babür'ün (1483-1530) yerini yurdunu Kâbil'i kuşatarak terk ederek Hindistan'ın kuzeyinde Hindistan Türk İmparatorluğu diye bilinen Babür devletini kurmasına neden olur. Onun, düzyazı biçiminde kaleme aldığı, kendisini edebî açıdan Nevâî'den sonra ikinci sıraya yükselten otobiyografik anı türündeki *Vekâyi-yi Baburi* veya *Baburnâme* (Babürnâme) adlı eseri; 16. yüzyıl Orta Asya halklarının gelenek, kültür, coğrafya ve tarihleri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu eserden başka Babür gazel, kıta, rubai, muamma, tuyuğ, ferd (uyaksız beyit) gibi değişik türlerde yazdığı şiirleriyle güçlü bir şair olduğunu kanıtlar. Babür dışında ayrıca ikinci oğlu Kâmrân Mirza (1509-1557) ve Karakoyunlu Türkmenlerinden Bayram Han (1504-1561) gazel, kıta ve rubailerıyla Hindistan'ın kuzey bölgesindeki Babürlüler sarayında Çağatay edebiyatının sürdürücüleri olurlar. 16. yüzyılda yönetimin Şeybanilerde (1500-1599) toplanması birliğin kısmen de olsa devamını sağlar. Ancak birlik, varlığını uzun süre koruyamayınca üç hanlık ortaya çıkar. Bu sonuç, Özbek edebiyatında yeni bir devrin başlangıcıdır.

Hanlıklar Devri Özbek Edebiyatı

Klasik edebiyatın ikinci devresi olan Özbek hanlıkları devri 17.-19. yüzyıllar arasındaki dönemdir. Adlarını büyük olasılıkla Altın Ordu hanlarından Özbek Han'dan (1282-1341) alan Özbekler, 16. yüzyılın başında yukarıda değinildiği gibi Cengiz soyundan gelen Muhammad Şeyban (Şiban) Han (1451-1510) öncülüğünde Maverâünnehir'i ele geçirerek 1599 yılına değin bölgeye hükmederler. 17. yüzyıldan itibaren Şeybani hanedanlığı, eskiden Harezm adıyla bilinen bölgede 1920 yılına değin varlığını sürdüren Hive hanlığıyla sınırlı kalırken, Buhara'yı 1785 yılına değin Astarhanlar egemenlikleri altında bulundururlar. Onları, Cengiz soyundan gelmeyen Mangıt Özbeklerinin egemenliği izler. Mangıt hanlarından koyu bir Müslüman olan Şah Murad (1785-1800) Türk-Moğol unvanı olan "han" yerine dinsel unvan olan "emir"i kullanarak hanedanlığını İslami esaslara dayandırır. Dinsel esaslara dayalı Buhara emirliği, varlığını 1920 yılında Buhara Halk Cumhuriyetinin ilanına değin devam ettirir. 1710 yılında Buhara emirliğinden ayrılan Ming-Özbekleri, Sirderyanın doğusundaki Fergana bölgesinde çoğunluğunu Özbeklerin oluşturduğu birçok etniden meydana gelen Hokand hanlığını kurarlar. 19. yüzyılda sınırlarını Taşkent ve Ahmet Yesevî'nin türbesinin bulunduğu Türkistan (eski adı Yesi) şehirlerini alarak genişleten hanlığın ekonomisi, gerek Buhara emirliği ile olan savaş; gerekse etnik yapısını oluşturan Özbek, Kıpçak ve Kırgız halklarının sürekli birbirleriyle çatışmaları ve nihayetinde 1876 Rus işgaliyle çöküntüye uğrar.

Edebiyat açısından gerileme ve çökme devri (Köprülü 1945:316-320) olarak da değerlendirilen bu devirde, hanlıklar arasında sürekli çatışmalar, didişmeler ve taht kavgaları yaşandığından edebî eserler Çağatay devrinin eserlerini, özellikle de Nevâî'yi taklitten öteye gidemez. Bu devir edebiyatının Çağatay edebiyatı olarak görülmesinin bir nedeni de taklit ürünlerinin fazla olmasıdır. Ayrıca Şeybanilerin egemenliği aynı zamanda Ahmet Yesevî'nin hikmetlerinin yeniden önem kazanmasını ve hikmetlerin taklit edilmesini sağlar.

Bu devir edebiyatı, hanlık saraylarında ve şeyhlerin etkin oldukları yerlerde gelişme gösterdiğinden saray ve tasavvuf edebiyatları olmak üzere iki kola ayrılır.

Özbek edebiyatı Çağatay edebiyatının genel özelliklerini taşımakla birlikte her hanlıkta ayrı ayrı oluşan ekollerde kendilerine özgü özellikler gösterir. İki dilde eserlerin verildiği her üç hanlıkta Özbek dilinde en çok eser Hive hanlığında verilir. Çevirmenlik faaliyetlerinin ağırlık kazandığı hanlıkta Nevâyi geleneğini devam ettiren şairler yetişir. Gelenekçi şairlerden biri aynı zamanda tarih yazarı ve devlet adamı olan Şirmuhammed Munis'dir (1778-1829). Gazel, muhammes, müstezat ve rübai tarzındaki şiirlerinden oluşan *Munisü'l-uşşâk* (Aşıkların Munis'i, 1815) adlı divanı dışında kaleme aldığı *Firdevsü'l-ikbâl* (İkbal cenneti) adlı beş bölümlük tarihsel eserinde, Hz. Âdem'den 1813 yılı Hive hanlarına kadar olan tarihi anlatır. Ayrıca o, İslam tarihçisi Mirhand'ın (Mirxond, 1433-1498) *Ravzatü's-sefâ* adlı yedi ciltlik dünya tarihinin büyük bir kısmını Özbek diline aktarır. Geriye kalan kısmını daha sonra lirik şiir, tarihsel ve çeviri eserler bırakan yeğeni Muhammed Rıza Âgehî (Muhammad Rizo Ogahiy, 1809-1874) tamamlar. Ayrıca dayısının, *Firdevsü'l-ikbâl* adlı eserinde 1825 yılına değin olan olayları kaydetmekle yetinmeyip Hive hanlarının tarihini ele aldığı *Riyâzü'd-devlet* (Zenginliğin bahçeleri), *Zübdetü'l-tevârih* (Tarihlerin özü), *Câmiü'l-vukuât-i sultânî* (Saltanat olaylarının toplamı), *Gülşen-i devlet* (Zenginlik gülşeni), *Şâhid-i ikbâl* (İkbal şahidi) adlarıyla beş kitap yazar. Hanlığının kaynak kitapları olan bu eserlerinden başka Âgehî, Farsçanın klasik eserlerinden Özbekçeye çevirdiği on dokuz eseriyle de Hive çeviri ekolünün kurucusu olur. Hive hanlığında yazılmış bir dizi tarihsel eserden en önemlileri gerek tarihsel bilgiler içermeleri gerekse sade, anlaşılır ve içten anlatım tarzları bakımından bilimsel ve sanatsal değeri olan Ebulgazi Bahadır Han'ın (1603-1663) *Şecere-yi terakime* (Türkmenlerin soykütüğü) ile *Şecere-yi türk* (Türklerin soykütüğü) adlı eserleridir.

Hokand hanlığı edebiyatında geleneksel şiir tarzının yanında epik türlerden destancılık önem kazanır. Ayrıca hanlık sarayında diğer şairlerden geri kalmayacak derecede etkili ve hoş yazan kadın şairler yetişir. Bu yenilik, şair ve şaireleri sarayında toplayarak koruyup destekleyen Emirî (Amiriy) mahlasıyla Nevâyi tarzı şiirler yazan Hokand hanı Ömer Han (Umarxon, hük. 1810-1822) zamanında görülmektedir. Desteklenen şairlerden birisi 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başında yaşamış olan Gülhanî'dir (Muhammad Şarif Gulxaniy). Yazdığı lirik şiirleri dışında Özbek halkının fabllarını toplayarak bir araya getirdiği yergi türünün güzel örneklerinden *Zarbulmasal* (Fabllar) adlı eseri hem dili yönünden hem de folklor ve masal unsurlarını içermesi bakımından dikkat çekicidir. Yine saraydaki şairlerden Fazlî (Fazliy, 19. yüzyıl) halkça sevilen gazeller yazar ve 500 sayfalık *Mecmûatü'ş-şuerâ* (Şairler mecmuası) antolojisini hazırlar. Ayrıca sarayda bulunan destan yazarı Üveysî (Cahon Otin Uvaysiy, 1780-1845), Ömer Han'ın eşi Nadire Begüm (Nodira Begim, 1792-1842), Dilşad Berna (Dilşod Barno, 1800-1905/06), Mahzune (Mahzuna, 19. yüzyıl), Enber Hatun (Anbar otin, 1870-1915), Nazime Hanım (Nozimaxonim, 1869-1924) gibi şaireler Nevâyî, Fuzulî, Bedil gibi şairlerin gelenekçi çizgisini devam ettirmenin yanında edebiyata ilk kez kadın bakış açısını, kadın duygularını kazandırılar. Kadın şairlerden özellikle Üveysî, klasik edebiyatın türleri dışında yazdığı 53 *çiston*

“bu nedir?” (şiirli bulmaca) ile bu türün başlıca temsilcisi olur.

Fars-Tacik dilinde eserlerin çoğunlukta olduğu Buhara emirliğinde daha çok tarih eserleri yazılır. Buhara hanlığı henüz emirlik olmadan, yergisel ve lirik şiirler yazan ve Özbekistan sözcüğünü ilk kez kullanan Turdi Faroğiy (1640?-1699/1700) ile klasik edebiyatın gazel, murabba, muhammes gibi türlerinde tasavvufî konuları işleyen Namanganlı şair Boborahim Maşrab (1653-1711) adlı iki önemli temsilci görülür. Bu şairler daha çok Nevâyi ve Fuzulî etkisinde Çağatay şiiri geleneğine uygun şiirler yazarlar.

Yeni Özbek Edebiyatı

Çarlık Rusyasının Türkistan’daki egemenliği döneminde özellikle 1910 yılından sonra edebiyatın hikâye, roman ve tiyatro gibi yeni türleri Özbek edebiyatında görülmeye başlar. Bu gelişme toplumsal ve siyasal değişimler yanında basımevinin toplum yaşamında yer edinmesi ile bağlantılıdır. Aruz ölçüsüyle yazılmış şiirlerin ağırlıkta olduğu klasik edebiyat bir değişim ve dönüşüm sürecine girdiğinden yeni tür ve şekillerde eserler verilir. Hanlıklar devri Özbek edebiyatı Rus işgalinin gerçekleştiği yıllarda da varlığını sürdürmesine rağmen yeni bir edebiyatın, bütün Orta Asya göz önüne alındığında yeni edebiyatların doğuşunun işaretlerini, daha çok içerikte görmek mümkündür. 1910’lu yıllara değin devam eden bu geçiş dönemi edebiyatını credit (yenilik) edebiyatı izler. Yeni Özbek edebiyatının ikinci dönemi olan credit edebiyatı 1917 Bolşevik devrimini izleyen ilk yıllarda varlığını sürdürür. 1932 yılından itibaren ortaya konulan edebî ürünlerin meydana getirdiği edebiyatı Sovyetler devri, ve nihayet Özbekistan’ın Sovyetler Birliğinden ayrıldığı ilan ettiği 1991 yılından sonrakini de bağımsızlık (mustaqillik) devri olarak ayırmak gerekmektedir.

Geçiş Dönemi Edebiyatı

Hanlıklar arasındaki anlaşmazlıklar, savaşlar ve iç sorunlar, yurtları Türkistan’ın kısa sürede Rus sömürgeci olmasına zemin hazırlar. 19. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya tamamen Çarlık Rusyasının egemenliği altına girer. Yeni yaşam tarzı, her alanda olduğu gibi edebiyatta da kendini göstermeye başladığı için sömürgecilik devri Türkistan’ındaki edebî yaratımlar geçiş döneminin ürünleri olarak görülür. Özbek halkı için reformların, siyasal ve toplumsal değişimlerin en hızlı yaşandığı ve millîleşmenin etkinlik kazandığı bu devir, aynı zamanda millî uyanış (milliy uyğoniş) devri² olarak kabul edilmelidir. Ancak, hanlıklar devri Özbek edebiyatından Sovyetler devri Özbek edebiyatına geçiş devrinin önemli temsilcileri Muhammadniyoz Komil Xorazmiy (1825-1897), Muhammad Aminxüca Muqimiy (1850-1903), Zokircon Xolmuhammad Furqat (1858-1909), Ubaydulla Solih Zavqiy (1853-1921), Avaz ŪtarŪgli (1884-1919) gibi şairler şekilde klasik edebiyattaki gazel, müstezat, muhammes, musaddes, murabba gibi şiir türlerini kullanmakla birlikte içerikte yeni konular ı, yeni imgeleri de işleyerek değişikliğin ilk işaretlerini verirler.

İlk kez toplumsal yaşama ve sıradan insana özgü imgeler, söylemler halkın konuştuğu dilin unsurlarıyla ele alınır. Bunu başarıyla gerçekleştiren ve

² “Rönesans” olarak kabul edilen bu devir edebiyatı için bk. Qosimov 2004. Eskiden *Çağatay edebiyatının son devri* (Eckmann 2003:208-243) olarak görülen bu dil ile yazılmış devir edebiyatı günümüzde Özbekistan’da ders kitaplarında *Ūzbek ma’rifatçilik adabiyoti* (Karimov vd. 2004:8-59) biçiminde görülmektedir.

devrin en önemli aydınlarından biri, şair olmanın yanında Özbeklerin ilk gazetecisi olan Furqat, Rus dilinin öğrenilmesi gerektiğini, Avrupa kültürünün tanınmasını savunur. Düşüncelerine uygun olarak 1870'den başlayarak Taşkent'te Rus ve Sart³ dilleriyle çıkarılan *Turkiston viloyatining gazetesi*⁴nde (Türkistan ülkesinin gazetesi) yazılar yazar. 47 yıl gibi uzun bir süre çıkan bu gazete 1883 yılına değin Türkistan valiliğinin *Turkestanskije vedomosti* (Türkistan haberleri) adlı Rus gazetesinin bir eki olarak yayınlanmaktaydı. 1917 yılına değin yayını sürdürülen bu gazetenin başredaktörü 1883 yılının sonundan itibaren bir Rus misyoneri olan oryantalist Nikolay Petroviç Ostroumov (1864-1930) idi. Rusların bu tür girişimlerden Orta Asya halklarını asimile etme planının olduğu anlaşılmaktadır. Ruslarla birlikte gelen Tatarlar tüccar, memur, çevirmen ve öğretmen olarak etkin görevler üstlenirler. Böylece Türkistanlılar, yerli halkın kültürel ve siyasal gelişiminde büyük bir görev üstlenecek olan eğitilmiş reformcu Tatarlar ile temas kurarlar. Avrupa kültürünü ve edebiyatını getirenler bunlarla sınırlı kalmaz, Azerbaycanlılar da önemli rol oynarlar. Bu halklar sayesinde bölgede ilk kez tiyatro grupları görülmeye başladığı gibi İstanbul, Kazan, Bakü ve Bahçesaray'da basılmış gazete ve dergiler Türkistan'a gelmeye başlar.

Cedit (Yenilik) Edebiyatı

Türk halkları arasında 19. yüzyılın ikinci yarısında ilk önce İslami okulların modernleştirilmesiyle kendini gösteren ve 1905 yılından sonra siyasette oluşan yumuşak havanın etkisiyle zamanla basında, tiyatrodaki, edebiyatta ve siyasette ağırlığını hissettiren yenilik veya yeni düşünce (usul-i cedit) hareketi Kırım, Kazan, Azerbaycan ve Türkistan'da etkisini kısa sürede gösterir. Ancak ülkenin konumu, yüzyıllarca var olan medrese siyasetinin egemenliği nedeniyle çok farklı bir görüntü sunmaktadır. Buhara ve Semerkant gibi medreselerin çok olduğu şehirlerde ceditçiler, kadimciler diye bilinen tutucu din adamları ve yetkilerini onların dinsel yorumundan alan han ve emir gibi gelenekçilerin güçlü direnişleriyle karşılaşılır. 1909 yılında Buhara emirliğinde cedit okulları yasaklanınca Xoci Rafi', Mirzo Abduvohid, Hamidxüca Mehriy, Ahmadcon Maxdum, Usmon Xüca gibi aydınlar *Terbiye-i etfal* (Çocuk eğitimi) derneğini kurarak (Qosimov, 2004:207) modern İslami bilgileri almaları için İstanbul'a öğrenciler gönderirler. Bu girişim Osmanlı yenilikçi hareketlerinin Buhara ceditçileri üzerinde güçlü bir etkiye yol açtığını göstermesi bakımından önemlidir. Dolayısıyla cedit hareketi bir yandan yerli aydınların geri kalmış kurumlara ve geri kalmışlığa karşı başkaldırı simgesi olurken diğer yandan Çarlık Rusyasının saltçılığıyla savaşın simgesi hâline gelir.

Osmanlı devletindeki 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Jön Türkleri anımsatan Türkistan ceditçileri, hemen hemen her alanda etkin olan bazı Tatar aydın ve yayıncıların da desteğiyle 1905 Rus devrimiyle oluşan liberal

³ Çarlık Rusyasının egemenliği devrinde Türkistanlılar için Çağatay terimi gibi etnik terim olmayan Sart ibaresi ortaya atılmışsa da aşağılayıcı bulunduğundan pek tutmamış ve nihayet 1924 yılında kullanımdan kalkmıştır. Ceditçiler bu adı Müslüman, Türkistanlı, Türk adlarıyla değiştirmişlerdir. Alman bilim adamı Bertold Spuler (1911-1990) aslında 'dil bakımından Türkleşmiş genellikle İran, kısmen de Soğd kökenli tüccar' (1966:252) anlamındaki bu sözcüğün, ulus işareti özelliğini yitirerek 19. yüzyılda Türkler arasında halk etimolojisiyle 'sarı it' (1966:171) anlamını kazandığını yazmaktadır.

⁴ Rusçası *Turkestanskaya tuzemnaya gazeta* olan bu gazete Özbek dilinde yazılmış ilk gazetedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Abduazizova 2000:33-61.

ortamdan yararlanarak basın yoluyla yenilikçi ve milliyetçi düşüncelerini yaymaya; modern bilimin gerekliliğini; İslamın, bilimi ve ilerlemeyi engellemediğini propaganda ederler. Tatar aydınları sadece Türkistan'ın kültürel yapılanmasına doğrudan katkı sunmakla kalmayıp -özellikle Tatar yayımcılar- 1920'ye değin Türkistan basınında da önemli rol oynarlar (Baldauf 1993:21). Özbek ceditçiler, emir ve hanların ulemanın desteğiyle yüzyıllarca baskı altında tuttuğu eğitim ve öğretimden yoksun halk yığınına harekete geçirmek için basın ve tiyatro olmak üzere iki yola başvururlar. Bu amaca hizmet için 1905 Rus devriminin hemen akabinde 1906 yılında Taşkent'te ilk yenilikçi gazeteler olan *Taraqçıy* (İlericilik, Ismoil Obidov) ve *Xurşid* (Güneş, Munavvarqori Abduraşidov) çıkarılır. Aynı yıl içinde yasaklanan bu gazeteleri, 1917 Bolşevik devrimine değin onlarca gazete ve dergi takip eder.⁵ Bu zaman diliminde edebiyatta ve basında etkin olan ceditçi Özbek yazar ve aydınlarından Siddiqiy Acziy (1864-1927), Mahmudxüca Behbudiy (1875-1919), Munavvarqori Abduraşidxonov (1880-1933), Abdulla Avloniy (1878-1934), Abdurauf Fitrat (1886-1938), Muhammadşarif Süfizoda (1869-1937), Tülagan Xücamyorov Tavallo (1883-1937), Hoci Mu'in (1883-1942), Ubaydulla Xücaev (1880-1938), Abdulla Qodiriy (1894-1938), Abduhamid Sulaymon Çülpon (1897-1938), Hamza Hakimzoda Niyoziy (1889-1929), Sadridin Ayniy (1878-1954), Xurşid Şarafiddinov (1892-1960) halkın cahilliğinin ve geri kalmışlığının en önemli nedenini eğitimdeki yetersizlikte gördüklerinden, eserlerinde öğretici ve pedagojik amaçlar güderler. Bunun dışında zenginleri, din adamlarını ve Rus sömürgecilik siyasetini karalamaktan geri durmazlar.

Edebî eserlerde özellikle 1910 yılından sonra toplumsal eleştiri daha çok aşk teması yoluyla yapılır. Toplumsal ve siyasal bir misyon üstlenen edebî eserlerde ayrıca Türkistan'ın kültürel durumundan duyulan rahatsızlıklar ve mutsuzluklar da dile getirilir. Dil konusuna da el atan aydınlar, yazı dilinin nasıl olması gerektiği hususunda farklı düşünceler ileri sürerler. Düşünce çatışmaları ve tartışmalardan sonra Türkistan'ın dili Özbekçe olarak adlandırılır. Nitekim yazılı Özbek piyeslerinin bu zamanlarda ortaya çıkması rastlantı değildir. Tatar, Osmanlı, Azeri ve Rus tiyatrolarının etken olduğu bu girişim, halka ulaşarak onu aydınlatmanın en kısa ve en etkili yolu olduğu için yeğlenir.

Belirlenmiş dil ile kitleye ulaşan ilk eser *Padarkuş yoxud üqimagan bolaning holi* (Baba Katili veya okumayan evladın hâli) oyunu olur. Mahmudxüca Behbudiy (1874-1919) tarafından 1911 yılında yazılan bu üç perdelik Özbek edebiyatının ilk piyesi 1913 yılında basılıp 1914'te Taşkent'te sahneye konulur. Oyunda, okumanın önemi vurgulanarak okumayan çocukların babalarının katili bile olabilecekleri anlatılmaktadır. Bolşevik devrimine değin sayısı kırkı geçen yenilikçi anlayışı işleyen Özbek piyesleri (Qosimov, 1990:16, Rizayev, 1997:129) sayesinde halk söylemleri edebiyat diline girerek yeni bir

⁵ Başlıcaları Taşkent'te *Şuhrat* (Şöhret, Abdulla Avloniy), *Tuccor* (Tüccar, Saidkarimboy Saidazimboyev), *Osiyo* (Asya, Ahmadcon Bektemirov), *Sadoyi Turkiston* (Türkistan'ın Sesi, Ubaydulla Xücaev), *Al-islah* (Yenilik, Abdurahmon Sayyoh), *Nacot* (Kurtuluş, Munavvarqori Abduraşidov), *Uluğ Turkiston* (Ulu Türkistan, Kabir Bakir), *Şüroyi Islom* (İslam şurası, Abdulbori Battol); Buhara'da *Turon* (Turan, Abdulla Avloniy), *Türk eli* (Türk dünyası, Muhammadali Afandizoda); Semerkant ve Hokand'da *Samarqand* (Semerkant, Mahmudxüca Behbudiy), *Oyina* (Ayna, Mahmudxüca Behbudiy), *Sadoyi Farğona* (Fergana'nın Sesi, Obidcon Mahmudov) olan gazete ve dergiler hakkında ayrıntı bilgi için bk. Bennigsen vd. 1964 ve Abduazizova 2000.

edebî dilin oluşumunun işaretlerini verir. Oyunlarda ayrıca, başroldeki yenilik savunucusu oyuncunun izleyiciye doğrudan seslenerek düşüncelerini aktarması yönteminin kullanılması geleneksel halk tiyatrosunun henüz bırakılmadığını gösterir.

Yenilikçi yazarlar eserlerinde yergi, güldürü gibi anlatım araçlarını kullanarak Özbek halkını gaflet uykusundan uyandırıp cehaletten ve gericilikten kurtarmak isterler. Usul-i cedit okullarını destekleyen gazete ve dergilerde reformcu görüşlerini dile getirenler 1917'den sonra kendilerine yeni bir yol çizmek zorunda kalırlar. Yenilik yanlısı bu hareketin temsilcilerinden bazıları siyasal gelişmelerle bağlantılı olarak Bolşeviklerle işbirliğine giderek sosyalizmin gerçekleşmesi yönünde mücadeleye devam ederken bazıları pantürkçü veya panislamcı cephede yer alarak Sovyetlere karşı siyasal mücadeleyi Basmaçi hareketine katılarak sürdürür.

Cedit edebiyatı, 1917 devrimini izleyen yıllarda Sovyet sisteminin henüz kurulmamış olmasından dolayı varlığını sürdürür. Bu yıllarda yeni gazete ve dergiler gibi yeni piyesler ve hikâyeler yayımlanır. Büyük bir çoğunluğu toplumsal ve siyasal konularda yazılan şiirler, aruz ölçüsüne yazılmanın yanında Hamza, Ayniy, Fitrat ve Abdulla Avloniy gibi bazı şairler "parmak şiir" denilen hece ölçüsünde, ayrıca serbest ölçüde şiirler kaleme alırlar.

Yeni sistemi alkışlayan çalışmalar dışında muhalif girişimler de kendini gösterir. Bu anlamda en belirgin girişim 1919 yılında Taşkent'te *Çiğatoy gurungi* (Çağatay grubu) adında bir dil, edebiyat ve kültür derneği kurulmasıdır. Çülpon, Mahmud Xodiyev Botu (1903-1940), Maşriq Yunusov Elbek (1898-1938), Gulom Zafariy (1889-1938), Gozi Yunus (1887-1942) gibi milliyetçi şair ve yazarları da etrafında toplayan bu derneği, ceditçilerin önde gelen simalarından biri olan Abdurauf Fitrat kurar. Derneğin amacı Çağataycanın farklı etnik grupların yaşadığı Orta Asya bölgesinde hakim kılınmasıdır. Yeni sisteme başkaldırı kimliğine bürünen dernek, milliyetçi ve pantürkçü fikirleri taşıdığı gerekçesiyle 1922 yılında kapatılır. Derneğin üyeleri birkaç yıl sonra 1926 yılında Semerkant'ta kurulan *Qizil Qalam* (Kızıl Kalem) derneğine katılırlar. 1929 yılında *Ўzbekiston proletar yozuvçilari uyushmasi* (Özbekistan proleter yazarları birliği) kurulunca söz konusu olan derneğin işleyişine son verilir.

Edebiyatta *Qizil Qalam* derneği dışında *Yoş leninçi* (Genç Leninci) gazetesi etrafında toplanan Mirtemir Tursunov (1910-1978), Komil Yaşin (1909-1997), Sobir Abdulla (1905-1972) gibi proleter şair ve yazarların oluşturduğu grup etkindir (Kattabekov, 1990:27). Bütün bu gelişmeler olurken 1920'li yıllarda Komünist Partisinin aldığı bir karar Özbek edebiyatına yeni bir yön verir. Partinin Merkez Komitesi sosyalist sistemin yapılanmasına hizmet için edebiyatta da önemli bazı tedbirler almak amacıyla 18 Haziran 1925 yılında *Partiyaning badiiy adabiyot sohasidagi siyosati tūğrisida* (Partinin bedii edebiyat sahasındaki siyaseti hakkında) kararını alır. Bu kararlar edebiyat, siyasal ve ideolojik rol üstlenerek sınıf mücadelesi, tarımın kolektifleştirilmesi, özgürlük ve kadın eşitliği gibi konularla meşgul olmaya başlar.

Bolşevik devriminden sonraki yıllarda henüz tam olarak kurulamamış Sovyet sisteminin ilk yılları aynı zamanda özgür düşüncenin kısa süreli de olsa yaşandığı dönemdir. Cedit edebiyatının devamı ve sonu olan bu devirde Özbek romancılığının öncüsü Abdulla Qodiriy'den başka, Özbek Sovyet şiirinin ve

tiyatrosunun kurucusu Hamza Hakimzoda Niyoziy, aynı zamanda Tacik edebiyatının kurucusu olan yazar Sadriddin Ayniy, zamanının çok yönlü reformisti Abdurauf Fitrat ve çok yönlü edebiyatçısı Abduhamid Sulaymon Çülpon döneme damgalarını vururlar.

1920'li yıllar Özbek edebiyatında piyes türünde olduğu gibi yergisel hikâye türünde de ilk eserlerin verildiği yıllardır. Abdulla Qodiriy'nin *Kalvak Maxzumning xotira daftaridan* (Anlayışsız Maxzum'un hatıra defterinden), *Toşpülod tacang nima deydi?* (Sinirli Toşpülod ne diyor?), Ğafur Ğulom'ın *Soat* (Saat), *Yigit* (Genç), Abdulla Qahhor'ın *Komsomol küçasi, 3* (Komsomol sokağı, 3), *Boşsiz odam* (Başsız adam) yergisel hikâyeleri en gözde olanlarıdır. Hacmi kısa, konusu basit; ama çarpıcı ve konuşma diliyle yazılmış yergisel hikâyeler beklenenden daha fazla rağbet görür.

Dikkat edileceği gibi 1920'li yıllarda yazılan eserlerin çoğu Sovyetler devrinde kaleme alınmış olmalarına rağmen yenilikçi anlayışı taşıdıklarından cedit edebiyatının ürünüdürler. Pek az eser toplumcu ve eşitlikçi olacağına inandıkları Sovyet sisteminin yerleşmesi konusunu işler. Yeni edebiyatın oluşmasına damgasını vuran bu şahsiyetlerden başka Ğayratiy (1902-1976), Ğafur Ğulom (1903-1966), Oybek (1905-1968), Uyğun (1905-1990), Abdulla Qahhor (1907-1968), Hamid Olimcon (1909-1944), Komil Yaşin (1909-1997), Mirtemir Tursunov (1910-1978), Usmon Nosir (1912-1944) gibi o zamanın genç şair ve yazarların da önemli eserler verdiği tanık olunmaktadır.

Sovyetler Devri Edebiyatı

1917 Bolşevik devriminden 1991 yılına değin olan 74 yıllık sürede Sovyet sistemine uygun konularda ortaya konmuş eserlerin meydana getirdiği edebiyattır. Bilindiği gibi Bolşevikler proleterya egemenliğini kurmak, özel mülkiyeti ortadan kaldırmak, sınıfsız bir toplum kurarak zamanla komünizm sistemine geçmek amacını taşımaktaydılar. Bunun gerçekleşmesi için devrimden hemen sonra her ulusun kendi yazgısını kendisinin belirlemesi hakkını ortadan kaldırarak ve dini halkın afyonu şeklinde sunarak amaçlarına ulaşmayı denediler. Gerek Çarlık Rusyasının sömürgeciliği gerekse yerel yönetimlerin keyfi uygulamalarından bıkmış, yılmış halklar da kendilerine eşitlik, özgürlük ve refahı getirme vaadinde bulunan yeni sistemi alkışladılar. Sistemin yok ettiği insanlardan bazıları devrimi destekledi ve onu Doğu halklarının kurtarıcısı gözüyle gördü.

1930'lu yıllarda büyük değişiklikler yaşanır. Komünist Partisi Merkez Komitesinin 23 Nisan 1932 tarihli kararı doğrultusunda Sovyetler Birliğindeki bütün edebiyat teşkilatları kapatılarak yerine Sovyet Yazarlar Birliğinin kurulması gerektiği karara bağlanır ve toplumcu gerçekçilik (sosyalist realizm) Sovyetler Birliğinin resmi sanat ve edebiyat yöntemi olarak benimsenir. Bu karar Sovyet edebiyatının gelişiminde önemli bir rol üstelenerek toplumcu gerçekçiliğe zemin hazırlar. Maksim Gorki (1868-1936) başkanlığında 17 Ağustos-1 Eylül 1934 günlerinde Moskova'da *Sovet yozuvçilarining butunittifoq birinçi s'ezdi* (Sovyet yazarlarının birinci genel kongresi) düzenlenerek benimsenen sanat ve edebiyat yöntemi Sovyet edebiyatı ve eleştirisinin temel yöntemi olarak kabul edilir. Dünyanın dört bir tarafından yazarların katıldığı kongrede, önceden alınmış karar doğrultusunda KP Sovyet yazarlarının ve şairlerinin dikkat edeceği kuralları belirlemeye başlar. 1932 yılından itibaren edebî ürünlerde partinin belirlediği tarımın kolektifleştirilmesi, kadın eşitliği,

sosyalist düzenin kurulması için Sovyet insanının partiye olan bağlılığı ve proleteryanın yanında yer alışı gibi temalar işlenir. Toplumcu gerçekçilik yöntemi, sanatçılardan gerçeğin kendi devrimci gelişimindeki gerçeğe bağlı, tarihsel ve somut işlenişini teşvik eder. O, sadece yeni dünya gerçeğini betimlemez; aynı zamanda insanı, özellikle proleteryanı devrimci anlayışı ve tarihsel nesnelliği ile değiştirip sosyalizme dönüştürmeyi amaçlar. Toplumcu gerçekliği ve düşünce tarzını yansıtarak edebiyatta var olan diğer eğilimlere karşı tepkiyi ortaya koyar. Sovyet Yazarlar Birliğinin kuruluşundan kısa bir süre sonra Mart 1934 tarihinde *Ўzbekiston yozuvchilar uyushmasi* (Özbekistan yazarlar birliği) kurulur.⁶

Bu yıllarda Özbek edebiyatında başta deneme ve hikâye türlerinde olmak üzere düzyazı eserlerinde bir artış görülmekle beraber uzun hikâye ve roman türlerinde de eserler yazılmaya devam eder. Abdulla Qodiriy, Ğafur Ğulom, Husayn Şams, Oxundiy, Manzura Sobirova Oydin, Abdulla Qahhor, Ğayratiy, Ayniy ve Oybek gibi yazarlar düzyazı eserlerinin önemli temsilcilerinden bazılarıdır. Öte yandan Özbek şiirinin önemli temsilcilerinden Ğafur Ğulom, Oybek, Hamid Olimcon, Uyğun sosyalizmin yapılmasına katkıda bulunmak amacıyla toplumsal ve siyasal konuları işlerler. Komil Yaşin, Ziyu Said, Sobir Abdulla, Nazir Safarov, Zinnat Fatxullin, Umarcon Ismailov, Tuyğun gibi önemli kişilerin başı çektiği bu yıllardaki Özbek tiyatro yazarlarının en önemli temsilcisi Komil Yaşin'dir. O, 1920'li yıllarda şiirle başladığı edebî yaratımını tiyatro eserleriyle sürdürür. Hamza geleneğini devam ettirdiği tiyatro eserlerinden *Gulsara* (Gülsere, 1935) ve *Nurxon* (Nurhan, 1939) piyeslerinde 1930'lu yıllarda kadın özgürlüğü temasını işler.

Sovyetler Birliğinin 1941 yılında İkinci Dünya Savaşına girmesinden 1945 yılına değin Özbek şair ve yazarları halkı savaşmaya, "büyük vatan"ı Hitler faşizmine karşı savunmaya çağırmanın yanında eserlerinde, Sovyet kahramanlarını tarihsel kahramanlar ile bütünleştirerek sunarlar. Bunların başında Hamid Olimcon, Ğafur Ğulom, Oybek, Zulfiya Isroilova (1915-1995) gelmektedir. Şairlerden Sobir Abdulla (1905-1972), Habibiy (1890-1982) ve Çarxiy (1900-1979) geleneksel tarzda şiirler yazarlar. Abdulla Qahhor'un *Asror bobo* (Esrar dede), *Xotinlar* (Kadınlar), *Kük konvert* (Mavi mektup zarfı), *Botirali* (Batıralı); Manzura Sobirova Oydin'in (1906-1958) *Er yurak* (Cesur yürek), *Qizlarcon* (Kızlar), *Asl yor* (Gerçek sevgili) başlıklı hikâyeleri; Abdulla Qahhor'un *Oltin yulduz*⁷ (Altın yıldız), *Dardağdan çıqqan qahramon* (Dardaklı kahraman) uzun hikâyeleri ile Oybek'in *Navoiy* (Nevâyi, 1944) başlıklı tarihsel romanı bu dönemin önemli eserleridir. Ayrıca Komil Yaşin'in *Ülim bosqinçilarga* (Ölüm işgalcilere!) ile *Oftobxon* (Aftabhan), Hamid Olimcon'un *Muqanna* (Şair Mukanna), Uyğun'un *Alişer Navoiy* (Alişir Nevâyi), Oybek'in *Mahmud Torobiy* (Mahmut Tarabî), Maqsud Şayxzoda'nin (1908-1967) *Caloliddin Manguberdi* (Celalettin Harzemşah, 1944) piyeslerinde savaş zamanına uygun seçtikleri tarihsel kahramanların yaşamlarını işlerler.

⁶ Günümüze kadar bu birliğe sırasıyla Rahmat Macidiy, Hamid Olimcon, Oybek, Abdulla Qahhor, Uyğun, Şaraf Raşidov (1917-1983), Komil Yaşin, Sarvar Azimov (1923-1994), Ülmas Umarbekov ve Odil Yoqubov gibi isimler başkanlık etmiştir. 1996 yılından günümüze dek Özbekistan millî marşının şairi Abdulla Oripov başkanlık etmektedir.

⁷ Sovyetler Birliğinde gösterilen kahramanlıklar için bu madalya verilmekteydi.

1954 yılının Aralık ayında *Sovet yozuvchilarining butunittifoq ikkinchi s'ezdi* (Sovyet yazarlarının ikinci genel kongresi) düzenlenerek Stalin (1879-1953) devrinin genel muhasebesi yapılarak siyasal ve toplumsal yanlışlıklar yanında edebiyatta yapılan hataların bir daha tekrarlanmaması ve eksikliklerin giderilmesi yönünde görüş bildirilir. Ancak şair ve yazarların toplumcu gerçekçiliğin ilkelerine bağlı kalmaları gerektiğinin altı çizilir. Kongrenin mesajı ve iki yıl sonra yürürlüğe giren Stalin devri kurbanlarının itibarlarının geri verilmesi hususu diğer halklarda olduğu gibi Özbeklerde de olumlu karşılanır.⁸

Stalin devrinde etkin yazar ve şairlere yenileri katılarak Sovyetlerin faşizmi mağlup etmesi konusu yanında uluslararası barış, halkların birliği ve dostluğu, hümanizm, yurtseverlik konularını işlerler. Savaş sonrası yıllarda roman ve uzun hikâye türlerinde verilmiş eserlerde daha çok insanın iç dünyasına yöneliş başlar. Abdulla Qahhor'un *Sinçalak* (İskete kuşu, 1958), *Tobutdan tovuş* (Tabuttaki ses, 1962), *Dahşat* (Dehşet, 1956); Mirtemir'in *Surat* (Resim, 1956-57); Said Ahmad Husanxucayev'in (doğ. 1920) üç ciltlik eseri *Ufq* (Ufuk, 1964-74), *Cimcitlik* (Sessizlik, 1988); Gulom Alimov Şuhrat'ın (1918-1993) *Şinelli yillar* (Üniformalı yıllar, 1958), *Oltin zanglamas* (Altın paslanmaz, 1965) ve *Cannat qidirganlar* (Cennet arayanlar, 1968); Pirimqul Qodirov'un *Uç ildiz* (Üç kök, 1958), *Qora kuzlar* (Kara gözler, 1966); Asqad Muxtor'ın (1920-1996) *Tuğiliş* (Doğuş, 1961), *Çinor* (Çınar, 1969); Odil Yoqubov'un (doğ. 1926) *Muqaddas* (Mukaddes, 1960), *Diyonat* (Diyamet, 1978) eserlerinde günlük yaşamdaki meseleler, insanın duyguları ve yaşam mücadelesi işlenir. Yine tarihsel konularda yazılan Maqsud Şayxzoda'nın *Mirzo Uluğbek* (Mirza Uluğbek, 1964) piyesi, Odil Yoqubov'un *Uluğbek xazinasi* (Uluğbek hazinesi, 1974) ve *Kühna dunyo* (Köhne dünya, 1982), Pirimqul Qodirov'un (doğ. 1928) *Yulduzli tunlar* (Yıldızlı geceler, 1978) romanları büyük ün kazanırlar. Ayrıca Özbekistan'ın hâlâ sevilerek okunan iki şairi Erkin Vohidov ve Abdulla Oripov'un samimi duygularla dolu lirik şiirleri büyük ilgi uyandırır. Onların bu şiirleri sonraki yıllarda yazmaya başlayan şairleri etkiler.

1960 yılının sonları ile 1970'li yıllardaki siyasal ve ekonomik durgunlukla birlikte Sovyet toplumunda baş gösteren gerilemeler edebiyatta da kendini gösterir. Bu yıllarda dikkate değer eserler ortaya konulmazken 1980 yıllarda toplumsal hareketlilik ve siyasal değişimle, daha çok demokratikleşme sinyallerinin verilmesiyle din, ulus, ulusal özgürlük gibi yeni konularda eserler verilir. Bu konuları ele alan ve bağımsızlık devrinde de etkin olan yeni temsilciler görülür.

Bağımsızlık Devri Edebiyatı

1990 yılından itibaren varlık gösteren edebiyat bağımsızlık (mustaqillik) devri veya özgürlük (istiqlol) edebiyatı olarak adlandırılmaktadır. Durgunluk yıllarından sonraki yıllarda yaşanan siyasal ve toplumsal değişikliklerin bir sonucu olarak doğmuş, bir arayışın ve kendine dönüşün yansımasıdır. "Millî"lik unsurunun ağır bastığı bu kendine dönüşte, istenilen düzeye gelmemesine

⁸ Sobir Mirvaliyev'in (2004:146) *Izvestiya* gazetesinin 14 Şubat 1990 sayısındaki bilgilere dayanarak aktardıklarına göre 1930-1953 yılları arasında Sovyetler Birliğinde toplam üç milyon 778 bin 234 kişi türlü nedenlerle karşıdevrimci veya milliyetçi örgütlerle bağlantılı oldukları gerekçesiyle yasaklanmış, tutuklanmış veya yok edilmiştir. Bu rakam Özbekistan'da ise 1937-1953 yılları arasında yüz bin kişiyi bulmuştur.

rağmen kısmî özgürlükten söz edilebilir. Artık tep tip konu veya partinin hizmeti yerine dünya edebiyatında kendini gösteren çok değişik konularda, özellikle insan ruhunun ve duygularının ele alındığı şiir, roman, hikâye, piyes gibi çok yönlü türlerde eserler verilmektedir. Ütkir Hoşimov (doğ. 1941), Ülmas Umarbekov (1934-1994), Şukur Xolmirzayev (doğ. 1940), Uçqun Nazarov (1934), Erkin Vohidov (doğ. 1936), Abdulla Oripov (doğ. 1941), Husniddin Şaripov (doğ. 1933), Izzat Sulton (doğ. 1910), Rauf Parfi (doğ. 1943), Omon Matcon (doğ. 1943), Şavkat Rahmon (1950-1996), Halima Xudoyberdiyeva (doğ. 1948), Azim Suyun (doğ. 1948), Murod Muhammad Düst (doğ. 1949), Usmon Azim (doğ. 1950), Ikrom Otamurod (doğ. 1951), Abduvali Qutbiddin (doğ. 1960), Omon Muxtor (doğ. 1941), Xurşid Düstmuhammad (doğ. 1951), Tohir Malik (doğ. 1948), Toğay Murod (doğ. 1948), Nurali Qabul (doğ. 1950), Erkin A'zam (doğ. 1950), Dilbar Saidova (doğ. 1951), Xurşid Davron (doğ. 1952), Tahir Kahhar (doğ. 1953), Usmon Qoçqor (doğ. 1953), Umida Abduazimova (doğ. 1953), Muhammad Yusuf (1954-2001), Tūra Mirzayev (doğ. 1956) ve A'zam Üktam (doğ. 1960) günümüz Özbek edebiyatının önemli temsilcilerden bazılarıdır.⁹ Bu şair ve yazarlardan en çok dikkati çekenlerden ikisi Özbekistan halk şairi Erkin Vohidov ile Şukur Xolmirzayev'dir. Edebiyata şiirle başlayıp destanlarla devam etmiş olan Vohidov aynı zamanda gazeteci, oyun yazarı ve çevirmen sıfatıyla Özbek edebiyatının gelişimine çok yönlü katkı sunarken, 1960'lı yıllarda hikâye ile başladığı edebî etkinliğini günümüzde devam ettiren Şukur Xolmirzayev hikâyeleri ve romanlarıyla Özbekistan halkının ruhuna tercüman olmaktadır.

Sonuç

Yazılı Özbek edebiyatı, yukarıda ana hatlarıyla ele alındığı gibi klasik ve yeni olmak üzere iki kısma ayrılarak incelenmelidir. Geniş bir zaman dilimini kapsayan Çağatay edebiyatı teriminin artık dar anlamda ele alınması zorunludur. Yeni edebiyata da önemli siyasal ve tarihsel gelişimler ışığında geçiş, yenilik, Sovyet devri ve günümüzde kendini hissettirmeye başlayan bağımsızlık devirleri esasında yaklaşılmalıdır. Her ne kadar, Özbek edebiyatı Türk edebiyatlarının bir parçasını oluşturuyor ise de yüzeysel bilgilerle değerlendirilemeyecek kadar zengin ve basmakalıp sözlerle geçiştirilmeyecek kadar anlamlı bir bütünlük sunmaktadır.

Kaynakça

- ABDUAZIZOVA, Nazira Abdumacidovna. (2000), **Turkiston matbuoti tarixi (1870-1917)**, Toşkent.
- AHMADBOYEVA, Muxabbat, Salamat Ibrohimova. (1985), **Üzbek adabiyoti**, Toşkent.
- ATA, Aysu. (2002), **Harezmi-Altın Ordu Türkçesi**, İstanbul.
- BALDAUF, Ingeborg. (1993), "Tatarismus in Mittelasien – Das tatarische Vorbild in der Entwicklung der uezbekischen Sprache", (Hrsg. von Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn), **Sprach- und Kulturkontakte der türkischen Völker**, Wiesbaden:13-49.
- ECKMANN, János. (1964), "Die Tschagataische Literatur", **Philologia**

⁹ Özbek şair ve yazarlar ile onların eserlerinden Özbekçe-Türkçe örnek metinler için bk. Kültür Bakanlığı yayınlarından: Başlangıçtan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 14., 15., 16. Ciltler, Özbek Edebiyatı. Ankara 2000.

- Turcicae Fundamenta**, II, Wiesbaden:304-402.
- ECKMANN, János. (2003), “Çağatay Edebiyatının Son Devri”, (Haz. Osman Fikri Sertkaya, **Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, Ankara:208-243.
- HAYIT, Baymirza. (1962), “Die jüngste özbekische Literatur”, **Central Asiatic Journal**, 7:119-152.
- İNAN, Abdülkadir. (1992), “Çağatay Edebiyatı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, 3, Ankara:80-102.
- KARIMOV, Naim, Baxtiyor Nazarov, Umarali Normatov vd. (2004), **Adabiyot, Umumiy őrta ta’lim maktablarining 11- sinfi uęun darslik**, Toşkent.
- KARIMOV, Naim, Salohiddin Mamaconov, Baxtiyor Nazarov vd. (1999), **XX. asr őrzbek adabiyoti tarixi**, Toşkent.
- KATTABEKOV, A., S. Mamaconov, B. Nazarov vd. (1990), **Özbek sovet adabiyoti tarixi**, Toşkent.
- KOCAOęLU, Timur. (1992), “Özbek Edebiyatı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, 3, Ankara:756-768.
- KOCAOęLU, Timur. (1996), “Çağdaş Özbek Őiri”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Bahar 1:3-53.
- KÖPRÜLÜ, Fuâd. (1945), “Çağatay Edebiyatı”, **İslâm Ansiklopedisi**, III, İstanbul:270-323.
- MIRVALIYEV, Sobir. (1969), **Özbek romani: Canr manbalari va uning taşkil topişi**, Toşkent.
- QOSIMOV, Begali, Şarif Yusupov, Uluğbek Dolimov vd. (2004), **Milliy uyęoniş davri őrzbek adabiyoti**, Toşkent.
- RIZAYEV, Şuhrat. (1997), **Cadid dramasi**, Toşkent.
- SPULER, Bertold. (1966), “Mittelasiens seit dem Auftreten der Türken”, **Geschichte Mittelasiens: Handbuch der Orientalistik**, I-5, Leiden:123-310.